

Filosofiske Anmeldelser

Nr. 1

Årgang 5, 2017

Dansk Filosofisk Selskab, DFS, har blandt andet til formål at udbrede filosofisk interesse og forståelse i samfundet.

Meningen med nærværende tidsskrift, *Filosofiske Anmeldelser*, som udgives af DFS, er således at stimulere til læsning af nyere, dansksproget filosofisk litteratur. Tidsskriftet vil i tillæg bringe anmeldelser af oversat, udenlandsk filosofisk litteratur. Anmeldelserne er skrevet af filosofistuderende og yngre filosoffer. *Filosofiske Anmeldelser* redigeres af lektor og ekstern lektor mag.art Erik Bendtsen.

Indhold

Valéry til enhver lejlighed. Anne Elisabeth Sejten. *Anledninger til æstetik. Kunst, intellekt og subjektivitet i Paul Valérys, v/ Andreas Vinther Jensen*.....s. 2

Mening med tiden. Thomas Ploug (red.). *Mening med tiden, v/ Lise Søelund*.....s. 7

En støtte, ikke en krykke - en anmeldelse af Svend Andersens *Af og til intet*. Svend Andersen. *Af og til intet – Ledsager til K.E. Løgstrup: Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV, v/ Andreas Mebus*.....s. 11

Valéry til enhver lejlighed

Anne Elisabeth Sejten

Anledninger til æstetik. Kunst, intellekt og subjektivitet i Paul Valérys lejlighedsværk

Museum Tusulanums Forlag, 2015

832 sider

Kr. 498,-

v/ Andreas Vinther Jensen, cand.mag. i filosofi og litteraturhistorie, AU.
Redaktionsmedlem og kulturjournalist på magasinet *Fine Spind*.

I anledning af...

Den 8. juni 2012 forsvarede lektor Anne Elisabeth Sejten (RUC) sin doktorafhandling, *Anledninger til æstetik*, om den franske digter Paul Valérys (1871-1945) forfatterskab. Nærmere bestemt: om hans *lejlighedsværk*. Nu er Sejtens afhandling udkommet i bogform på Museum Tusulanums Forlag, og med den får vi den første større præsentation af Valéry på dansk.

Emnet er som sagt Valérys såkaldte lejlighedsværk. Valéry var en utroligt feteret herre i sin tid, og forespørgsler om forord, invitationer til taler og et professorat i poetik gav ham rig lejlighed til at udbrede sig. Ikke bare om emner som kunst og litteratur, filosofi og æstetik, men også mere utraditionelle kunstarter som broderi, smedning og endda kirurgi havde han anledning til at skrive om. Valéry nærede en afgrundsdyb mistanke over for filosofernes systematik og teoretiske tilgange til tingene, så han bød muligheden for at formulere sine tanker velkommen, hver gang den meldte sig - ved en særlig anledning.

Disse tekster og deres rolle i Valérys samlede øuvre er dog blevet overset i forskningen, der har kastet en uhejret stor opmærksomhed på de såkaldte *cahiers*, Valérys berømte notesbøger, som han troligt skrev i flere timer hver morgen. Her mener man at have fundet Valérys tænkning. Men Sejten har altså noget andet at sige, og det er på tide at anledningens kategori kommer under lup.

Lad det være sagt med det samme, at denne anmelder så godt som intet kendskab har til Paul Valéry ud over de aforismer, der findes oversat i Adam Ægidius' tekstsamling om fransk poetik, *Ars poetica* (2004) og et hurtigt skimt hen over Derridas essay "Qual quelle" i *Marges de la philosophie* (1972). Han har været en underlig perifer figur, der ligesom rumsterede i baggrunden, når talen faldt på Mallarmé, der - i hvert fald i min omgangskreds - er noget mere kendt.

Derfor er der også noget underligt skizofrent over Sejtens bog. Den vil være en doktorafhandling, der som sådan udforsker et nicheemne, der trodser enhver folkelighed, og på samme tid vil den introducere Valéry til et dansk publikum, og derfor en bog der med sine mange citater står et sted mellem fortolkning og tekstbog. Jeg skal vende tilbage til dette.

Et blik ind i værkstedet

Bogen er delt op i fire *ateliers* dedikeret til figurer fra Valérys værk: Leonardo da Vinci, Stéphane Mallarmé, Athike og Eupalinos. Disse ateliers indledes af et *antichambre* og afsluttes af en *salon*, der hver især perspektiverer Valérys tekst til dens intellektuelle kontekst i sam- og eftertiden. En pudsig bibemærkning kunne være, at med atelierernes inddeling i henholdsvis fire, fire, tre og tre kapitler mimer afhandlingen en Petrarca-sonet, der traditionelt set lader de første to kvartetter introducere et problem, der så løses i de sidste to terzetter. Om sådan en opbygning er tænkt fra forfatterens side er tvivlsomt, men denne anmelder fik et smil over læben, da han opdagede sammenfaldet, og det afspejler meget godt den valéryske pointe, at filosofferne må huske på, at de også er forfattere.

Selv om disse navne florerer i én stor pærevælling, er det stadig Valéry, der er i centrum. Det er *hans* Leonardo, *hans* Mallarmé, der tales om, langt mere end det er de historiske personer. De er figurer, der skal bruges til at vise Valérys forsøg på at formulere mulighedens, det renes, udførelsens og endelig de jægkonstruktive kræfters æstetik.

I atelier Leonardo udforskes *det muliges æstetik*. Selv om Leonardo ligger under for det samme materielle grundvilkår som enhver anden kunstner, nemlig dialektikken mellem at *ville* og at *kunne*, så er denne dialektik i

Leonardos praksis farvet af en ekstrem stofbevidsthed, der altså var grunden til hans geni og tillader ham et åbent forhold til sin skabende virksomhed. I dette atelier findes nogle af bogens, for mig at se, mest spændende sider, nemlig kapitel tre, hvor Sejten formulerer den 'håndens filosofi', der findes i Valéry's tekster om Leonardo. Her kommer modsætningerne og lighederne mellem filosofferne og kunstnerne for alvor på banen, og det er her, Valéry's fordring til filosofferne om at blive kunstnere undersøges i al sin mangfoldighed.

I atelier Mallarmé undersøges *det renes æstetik*. Dette begreb stammer fra Mallarmé og symbolisterne, men Valéry tilegner sig det og omformulerer det til sin egen poetik. Atelieret indeholder en stor mængde sprogfilosofiske/dekonstruktive meditationer over blandt andet stemmens materielle rolle i digtningen. Et af atelierets mest interessante kapitler, "Poetiksuiten" går i dybden med Valéry's formulerede teori om digtningen, som han fik anledning til at udfolde som professor i poetik på Collège de France.

I atelier Athikte anskues *udførelsens æstetik*. Athikte er en fiktiv danser, Valéry skabte til at forklare en særlig tilgang til værket, hvor det er dets tilblivelse snarere end dets tilendebringelse, der indtager en privilegeret position. I tillæg læses Valéry's tekster om maleren Edgar Degas i dette atelier, da maleren og danseren er forbundne netop i kraft af deres kunsts processuelle karakter.

I det sidste atelier, *Eupalinos*, undersøges Sejten, hvad hun kalder "de jekkonstruktive kræfters æstetik". Eupalinos er, med forlæg i en oldgræsk arkitekt, en figur skabt af Valéry i dialogen *Eupalinos ou l'Architecte*. Her udforskes det kunstneriske *jeg* i Valéry's tankeunivers - med inddragelse af en række tekster om Descartes. I dette atelier kommer Sejten tæt på nogle af den filosofiske æstetiks helt store spørgsmål, for eksempel forholdet mellem natur og kunst og kunstens samfundskritiske rolle, og - modsat en Petrarca-sonet - åbnes der op for en masse interessante problemstillinger i forhold til blandt andet den aktivistiske skrift.

Sejtens emne er ikke klassisk filosofisk, men Valéry var for øvrigt heller ikke klassisk filosof, og det var hans store inspirationskilde Leonardo da Vinci heller ikke. Alligevel så Valéry i Leonardo en 'håndens filosofi', der ser og gør noget

filosofisk, som bogstavfilosofferne ikke formår. Ligesådan ser Sejten i Valéry en tænkning, der med god ret kan kaldes filosofisk, og hendes afhandling opererer - igen ligesom Valéry - i spændingsfeltet mellem filosofi og æstetik. Sejtens tidligere interesse for blandt andet Lyotard og tanken om en mere litterær filosofi skinner igennem i dette værk, der fint viser, at filosofi kan være mere end døde systemer eller åndsforladt logisk tale. Jeg vil ikke forsøge at gengive de mange og skarpe dekonstruktive læsninger, Sejten via Valéry begiver sig ud i - det ville vist være i strid med tesen om *udførelsens æstetik*, der siger os, at det snarere er processen end produktet, det kommer an på. Jeg vil blot nøjes med at anbefale bogen til enhver, der har på fornemmelsen, at der sker noget i spændingsfeltet mellem filosofi og litteratur, der rækker ud over dem begge. Men anbefalingen kommer dog ikke uden en smule ris...

Skizoid narcissisme

Anledninger til æstetik er et lærd værk, der langt overgår undertegnedes evner som anmelder. Dog er der et par enkelte ting, jeg vil tillade mig at dvæle lidt ved: For det første den skizofreni, jeg allerede har nævnt. Bogen balancerer mellem på den ene side at ville være en ekstremt specifik og meget grundig undersøgelse af en ganske særlig gruppe tekster i én af fransk åndslivs store tænkeres værk, og på den anden side at ville være en introduktion til Paul Valéry på dansk. Man kunne forestille sig mere vellykkede introduktioner, der - muligvis mindre grundigt - ville komme bredere omkring forfatterskabet og inddrage eksempelvis *La Jeune Parque* eller *La soirée avec monsieur Teste* og de berømte noteshæfter, *Cahiers*, i endnu højere grad, end nærværende bog gør. Men Sejten insisterer på, at dette værk er beregnet til det danske publikum, der grundet visse omstændigheder aldrig rigtig har lært Valéry at kende. Det er også derfor, hun skriver på dansk. Det har unægteligt den ulempe, at afhandlingen kun når et meget begrænset publikum, og formentlig opnår en kun ringe indflydelse i den øvrige Valéry-forskning. Naturligvis har Sejten udgivet en masse af sin forskning på fransk i relevante tidsskrifter, som det sig hør og bør for en forsker af international kaliber, men man turde håbe, at et værk som *Anledninger til æstetik* ville finde sin rette hylde som samlet storværk i den internationale Valéry-forskning.

En anden ting, der har undret mig under læsningen, er denne insistensen på at holde sig snævert inden for Valérys forfatterskab. Det gælder først og frem-

mest i forhold til Mallarmé—eller, det vil sige: *Mallarmé*. Det er nemlig i langt højere grad konstruktionen end personen, der er tale om, når der er tale om *Mallarmé*. Måske stryger Sejtens Valéry lidt for meget med hårene, når hun lader ham konstruere virkelige kunstnere som Mallarmé i eget billede uden nogen nævneværdig modstand. Der er etableret en decideret "Mallarmésuite", der hovedsageligt indeholder Valérys tekster om Mallarmé, hvorimod Mallarmé repræsenteres af to citater(!). Dette er et strategisk valg fra Sejtens side, da hun netop ønsker at belyse Valérys konstruktion af "digterjeget", men hun kunne sagtens i højere grad have inddraget Mallarmés egne tekster og refleksioner om poetik og metafysik og ladet dem tale imod Valérys skabning. Det kunne have givet en smule adspredelse i en lang bog, der i virkeligheden er meget snæver, sit væld af tematikker til trods.

Endelig vil jeg blot påpege, at bogen desværre vrimler med uheldige slåfejl, orddelinger midt i en linje og andre dumheder. Det kan selvfølgelig ikke undgås i et værk af dette størrelsesforhold, men de optræder altså et sted mellem hver anden og tredje side. Heldigvis er Sejtens sprog så forbilledligt klart, at man aldrig er i tvivl om meningen. De mange gentagelser, der nødvendigvis kommer, når man som forfatter insisterer på at have den franske original og en forklarende sætning i brødteksten samt en oversættelse i fodnoten, gør også, at man ikke er i tvivl, når der fejlagtigt skrives "kunst-historisk", hvor der tydeligvis mentes "litteraturhistorisk" (s. 439).

Afsted til boghandleren

Sejtens afhandling er anbefalelsesværdig. Selv om man nok næppe behøver at læse samtlige 832 sider, giver den et rigt udbytte for den rette læser. Og hvem er så denne rette læser? Det er læseren, der for det første er interesseret i Paul Valéry, men ikke nødvendigvis kender til hans værk. Det er læseren, der kan acceptere ikke at få hele historien, men derimod en interessant vinkel. Det er også læseren, der bekymrer sig om forholdet mellem filosofi og kunst, og som er interesseret i *håndens* eller *dansens* filosofi. Og endelig er det læseren, der er beredt på at få udvidet sit begreb om, hvad der kan ligge under for æstetisk tænkning, for Valéry bliver ikke snævert inden for de klassiske skønne kunster: også de såkaldte 'kunsthåndværk' kommer under behandling og viser sig at rumme lige så meget filosofisk gods som Leonardo.

Som jeg nævnte i indledningen, er jeg på besynderlig vis bogens tilstræbte læser: én, der så godt som intet kender til Paul Valéry. Efter at have læst denne lange - spændende - bog, vil jeg skynde mig ned i nærmeste antikvariat og købe nogle af de få danske Valéry-oversættelser, der findes. I løbet af de sidste 70 år har vi af Wivels Forlag fået *Eupalinos. Sjælen og dansen; Om Degas* fra Hasselbachs Kulturbibliotek og *Indføring i Leonardo da Vincis metode*, der udkom i Gyldendals serie *Moderne tænkere*. De er alle netop lejlighedstekster, og noget kunne tyde på, at de er værd at kigge nærmere på.

Mening med tiden

Thomas Ploug (red.)

Mening med tiden

Aalborg Universitetsforlag, 2015

269 sider

Kr. 250,-

v/ Lise Sølund, idéhistoriker fra Aarhus Universitet og forfatter

Ens mening kommer med tiden, men man kan også grunde over, hvilken mening der er med selve tiden, og det bliver med tiden til mange meninger. Det er antologiens ærinde at udforske, udgrunde og udfolde de meninger og analyser om tid og de emner, som hænger uløseligt sammen hermed. Det bliver en tidsrejse omkring destinationer som tilblivelse, øjeblikket og evigheden, men der bliver også gjort stop ved logik, universet, etik og litteratur. Det er forskellige fag- og forskningsområder, som mødes i en syntese eller skilles i professionel uenighed - alt sammen i form af en multidisciplinær formidling. Lad det være sagt med det samme, at det ikke er en fornøjelses- eller forlystelsestur, og at bagagen bliver tungere og tungere efterhånden, som man farer videre på den lange rejse. Jeg har en matematisk-fysisk studentereksamen af ældre karakter ganske vist, men den hjalp mig lidt til forståelse af de mange formler og skemaer bogen indeholder. Dog må der mange gennemlæsninger og genopslag til, før man får den fulde forståelse. Så man kommer på hårdt arbejde, men det er der altid noget tilfredsstillende ved.

Bogen præsenterer os for en trio, triade og treenighed bestående af tid, logik og etik, men den er aldrig trekantet, for den giver et samlet perspektiv eller en helhedstænkning omkring mennesker og livet. Væsentlige træk ved tilværelsen åbenbares, når de tre fagområder knyttes sammen i en systematisk syntese. Den newzealandske logiker og filosof A.N. Prior gjorde det til sit livs projekt at formidle og forklare trioens betydning for tilværelsens metafysik, og i den logiske orienterede forståelse af tiden som begreb bliver det klart, at menneskets valgfrihed må prioriteres som den egentlige forudsætning for alle etiske overvejelser. Priors tidslogik og dermed tidsopfattelse giver et alternativ til naturvidenskaben og herunder særligt til fysikkens tidsforståelse. Prior bidrog til væsentlige landvindinger på logikkens område set i sammenhæng med tiden, og han havde sin særlige ballast fra teologiske studier kædet sammen med determinisme-problematikken.

I bogen er der tid til tanker om og temaer i tiden, som man kan se indefra ved at erindre fortiden, være nærværende i nuet og forvente noget af fremtiden, men det kan diskuteres, hvorvidt det er noget subjektivt eller objektivt, for er man til Einstein, så indebærer det, at samtidighedsrelationen er relativ alt efter den valgte synsvinkel eller det valgte inertisystem. Hos Prior er hovedtesen angående tidslogikken: "Fortid, nutid og fremtid er ontologisk forankrede distinktioner, som er væsentlige for den logiske refleksion. Ifølge tankegangen er det kun det nutidige, der er virkeligt. Det fortidige har været virkeligt, og det fremtidige bliver virkeligt eller bliver måske virkeligt." (s. 16). Det beskæftigede kirkefaderen Augustin sig også en del med, og man kan være tilbøjelig til at knibe sig i armen, for at finde ud af, om man virkelig er til, men man finder aldrig ved den metode ud af, om man faktisk var til før i tiden, eller om man har en fremtid foran sig.

Det klassiske begreb kairós, der er det gunstige øjeblik, man må gribe, når det er der, kommer også på banen i bogen. Kairós i modsætning til kronos er de to begreber, som Paulus eksempelvis bruger i sine tekster, hvor kairós er udefinerlig og uberegnelig rent tidsmæssigt, men har sigte på at man er til stede og nærværende, mens kronos er målbar og regelmæssig. På latin bliver det kairós, som Horats anbefaler at gribe til hans *Carpe diem*, mens kronos på græsk er den gud, der med stor appetit og konsekvens æder sine egne børn. Begge forhold må vi have med i vores tidsmæssige betragtninger, fordi nuet

kairos aldrig kommer tilbage og derfor kalder på handling her og nu, samtidig med at vi kan regne med en kontinuerlig tid kronos, som vi kan se tilbage på og frem til. Hos Wittgenstein er det mere sproget end tiden, der har hans opmærksomhed, men alting hænger sammen, og det gælder også sprog og virkelighed. Man kan nå til større erkendelse ad mange veje, men med Wittgenstein anbefales det at læse hans Tractatus, hvis sætninger er den stige, som læseren skal føres opad for at komme til en dybere erkendelse på det høje stadie. Så er det rart at vide, at vort sprog indeholder en forunderlig skabende kraft, hvis gåde hører til tænkningens mest fascinerende spørgsmål, så måske er tavshed alligevel ikke det rene guld.

Om tiden eksisterer objektivt vil Gödel, der betegnes som den største logiker i det 20. århundrede, gerne undersøge, og han interesserer sig for forholdet mellem Einsteins relativitetsteori og det filosofiske spørgsmål om tidsobjektiviteten. I den sammenhæng kommer vi tilbage til Aristoteles, der beskrev logiske regler eller syllogismer, hvori han kan konstatere, at hvis grækerne er mennesker, og Athenerne er grækere, så er Athenerne mennesker. Det er da ikke så tosset at nå frem til, og det handler om, at hvis logiske præmisser er sande, så må konklusionen også være det. Gödel kan ligeledes konstatere noget, og det er, at der er muligheder, men også grænser for logikken. Der er fuldstændighedsresultater såvel som ufuldstændighed inden for logikkens bevissystemer, men man skal ikke opgive at ræsonnere logisk, for et logisk korrekt argument er nu engang et godt argument, hvad enten det er fuldstændigt eller ej.

Noget af rejsen foregår med sporvogn, men det hele kører ikke bare på skinner, for der sker nogle uheld undervejs. Der diskuteres spor, sporvogne og sporskifter, når talen er om følelser og moralske domme, for man kan ved at skifte spor nøjes med at køre ét menneske over i stedet for fem. Man kan også smide en af de forbigående ned på sporet, så han bliver kørt over i stedet for de fem andre, og den slags moralske spekulationer sætter sine spor i hjernen. Greene kæder nemlig forskellige typer moralske domme sammen med graden og karakteren af aktivitet i hjerne. Man kan dog stå af sporvognen og følge andre spor, inden det går helt galt. Man kan i stedet kravle ud af det enkelte menneskes hoved, eller man kan forblive i samme hoved, for moralske domme kan anlægges ud fra et eksternt, altså udenfor hovedet, eller internt,

inden i hovedet, perspektiv. Man ender måske med at ryste lidt på hovedet eller blive rundtosset af alle disse rundrejser, men konklusionen er, at man ikke kan sige sig fri for det interne perspektiv eller forbliven i hovedet, når det gælder vores moralske domme og etiske overbevisninger.

Etikkens objektivitet, fundament, autonomi og ophav bliver gjort til genstand for flittige ræsonnementer, og der er teister, der argumenterer imod ateister, men valgfriheden og det subjektive valg vil aldrig kunne sættes på formel. Prædikeren i Det Gamle Testamente ville næppe billige *Mening med tiden*, for tiden er der, eller også er den der ikke, eller rettere sagt, så har alting en tid:

”Alting har en tid,
for alt, hvad der sker under himlen, er der et tidspunkt.
En tid til at fødes, en tid til at dø.
En tid til at plante, en tid til at rydde.
En tid til at slå ihjel, en tid til at helbrede.
En tid til at rive ned, en tid til at bygge op.
En tid til at græde, en tid til at le.
En tid til at holde klage, en tid til at danse.
En tid til at sprede sten, en tid til at samle sten.
En tid til at omfavne, en tid til ikke at omfavne.
En tid til at opsøge, en tid til at miste.
En tid til at gemme hen, en tid til at kaste bort.
En tid til at rive itu, en tid til at sy sammen.
En tid til at tie, en tid til at tale.
En tid til at elske, en tid til at hade.
En tid til krig, en tid til fred...”

For alt, hvad der sker, og for alt, hvad man gør, er der en tid.”

Så smukt kan det siges, og de lyse såvel som de mørke sider eller livets og dagligdagens kontraster kommer frem i det gamle digt. Det skal også frem, at *Mening med tiden* er en fremragende bog om tidsbegrebet, men altså også meget vanskelig tilgængelig, så målgruppen må være folk, der er vant til at læse forskningsrelaterede bøger.

En støtte, ikke en krykke - en anmeldelse af Svend Andersens *Af og til intet*

Svend Andersen

Af og til intet – Ledsager til K.E. Løgstrup: Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV.

Løgstrup Biblioteket, Forlaget Klim, 2015

264 sider

Kr. 299,95

v/ Andreas Mebus, cand. mag. i filosofi (KU), Adjunkt på Professionshøjskolen Absalon - Campus Roskilde.

Under et møde på Institut for Etik og Religionsfilosofi på Aarhus Universitet engang i 1970'erne sad de ansatte og skulle redegøre for, hvilke fremtidige forskningsprojekter de hver især havde i støbeskeen (p. 9)¹. Da turen kom til K. E. Løgstrup (1905 – 1981), kunne han overraske de tilstedeværende ved dels at fortælle, at han planlagde fire bøger - hvoraf den fjerde og sidste i rækken var *Skabelse og tilintetgørelse* – dels, at 'metafysik' indgik i undertitlen på alle fire bøger (p. 10). Med denne lille anekdote indledes Svend Andersens (1948-) *Af og til intet*, Ledsageren til Løgstrups religionsfilosofiske hovedværk *Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV. Religionsfilosofiske betragtninger*. Både Andersens ledsager og Løgstrups *Skabelse og tilintetgørelse* er en del af serien Løgstrup Biblioteket, hvor Løgstrups skrifter udgives på ny med tilhørende kommentarværker, antologier med mere. Ligeledes er Løgstrup Biblioteket en del af enheden for Løgstrup-forskning på Aarhus Universitet, hvor Svend Andersen er enhedskoordinator. *Af og til intet* er altså en ledsager skrevet af en yderst kyndig Løgstrup forsker og elev, som blandt andet tidligere har forfattet efterskrift til *Skabelse og tilintetgørelse* (Andersen 2008, s. 367-372), samt adskillige artikler og bøger om Løgstrups religionsfilosofi, teologi, metafysikforståelse og sprogfilosofi (eksempelvis Andersen 1989, s. 496ff.). Men både dengang Løgstrup annoncerede sin ambitiøse forskningsplan og nu, kan

---

¹ Alle henvisninger til *Af og til intet* angives udelukkende med sidetal i almindelige bløde parenteser, mens sidetal i klammer henviser til *Skabelse og tilintetgørelse*. Henvisninger til andre bøger angives med forfatter, årstal og sidetal.

emnet metafysik og religion - i en fra Løgstrups side åbenlys kombination - i visse kredse vække en vis modstand, dels fordi det kan synes overflødigt, dels fordi det som filosofiske emner kan synes svært tilgængeligt ved den tilsyneladende mangel på et velafgrænset genstandsområde, som man ellers kender fra andre videnskabelige discipliner. Så hvad kan man forvente af en ledsager til et værk, hvori der behandles sådanne vanskelige emner, skrevet af en af landets førende Løgstrup-forskere? Det samme som man kan forvente af enhver anden ledsager i genren, og som efter bedste skøn kan opregnes ud fra følgende tre kriterier: for det første må den være redegørende, opklarende, oplysende og kritisk i forhold til Løgstrups analyser og ikke blot tale ham efter munden eller værre endnu: følge en fra forfatterens side egen tolkningsmæssig agenda, hvilket er en velkendt fare ved, at et kommentarværk er skrevet af én person og ikke af flere, som man for eksempel kender det fra andre udgivelser fra Løgstrup Biblioteket (jævnfør Sørensen, Peter Aaboe og Bugge, David 2007). For det andet må en ledsager være en ledsager i bogstavelig forstand; den må kunne anvendes som en støtte, ikke en krykke, det vil sige som en analytisk stærk følgesvend, der kan konsulteres for vejledende og understøttende råd gennem Løgstrups yderst vanskelige og svært tilgængelige bogværk. Sidst men ikke mindst må en ledsagers indhold være didaktisk arrangeret således, at de løbende kommentarer, bemærkninger med videre falder på en afmålt og nuanceret måde, der formår at balancere mellem en minimalistisk (altså en yderst nødtørftig behandling) og maksimalistisk (altså en total-redegørelse for alle passager) bearbejdning af stoffet. Om ovenstående også er gældende for Svend Andersens *Af og til intet*, kræver dog en del flere anmeldermæssige bemærkninger. Lad os derfor begynde fra en ende af med en kort karakteristik af *Skabelse og tilintetgørelse* samt Andersens indledning i *Af og til intet*.

1. Introduktion og indledning til *Skabelse og tilintetgørelse* og *Af og til intet*

Samlet udgøres *Skabelse og tilintetgørelse* af syv dele, hvoraf de første fem er af filosofisk, metafysisk og religionsfilosofisk art, mens de afsluttende dele er af mere dogmatisk karakter. Løgstrup, der jo var professor i etik og religionsfilosofi – en undergren af den systematiske teologi - behandler altså i bogen en række af klassiske, metafysiske emner såsom spørgsmålet om, 'hvad der findes', 'altets indretning', 'sjæl og legeme', 'tid og rum', 'det abstrakte og det konkrete', 'tiden og rummet', 'forholdet mellem det empiriske og supra-

naturale' og så videre med et skarpt blik for de filosofiske konsekvenser epistemologisk, moralfilosofisk og antropologisk, men på sin egen særlige måde. Hvad dette nærmere indeholder, skal ikke opholde os her, hvorfor vi blot skal nøjes med at nævne, at alle disse filosofiske emner i Løgstrups behandling til tider optræder på nogle højst utraditionelle måder, men også med en del overraskelser analysemæssigt. Selvom sådanne metafysiske emner gennem den vesterlandske filosofi er blevet behandlet mange gange før, gør det dem bestemt ikke lettere at forstå. Så lad os vende blikket mod Andersens ledsager.

Ledsageren består foruden et omfattende personregister (ss. 257-260), en litteraturoversigt (ss. 248-256), et forord (s. 7) og en indledning (ss. 9-12) af (1) kommentardelen med en tilhørende billedsektion (alt i alt 21 værker, upagineret placering mellem ss. 128-129, men nummererede) indeholdende et udvalg af de malerier, Løgstrup anvender i sine analyser (2) en kort tekst af Andersen med titlen: 'Løgstrup og metafysikken' (ss. 179-204), og (3) et appendix bestående af to af Løgstrups egne tekster (ss. 205-247), hvori han forholder sig til visse indvendinger mod temaer i *Skabelse og tilintetgørelse*. Som tidligere nævnt er et afgørende tema i bogen forholdet mellem metafysik og religion. I denne anmeldelse skal dette tema forfølges via enkelte nedslag i *Skabelse og tilintetgørelse* og de tilhørende kommentarer fra Andersens hånd. Inden da skal Andersens formål med ledsageren og dens målgruppe omtales.

I forordet indrømmer Andersen betryggende, at *Skabelse og tilintetgørelse* er en vanskeligt tilgængelig bog, og at hans hensigt med ledsageren derfor er at „give læseren hjælp til selv at følge Løgstrups tankegang” (s. 7). Selvom denne 'hjælp' virker forjættende, siger det ikke meget om, hvordan *Skabelse og tilintetgørelse* fortolkningsmæssigt tilgås. Om dette skriver Andersen, at han „ikke har holdt kritik tilbage, hvor den forekommer nødvendig” (s.7). Ligeledes oplyses læseren om, at kommentaren vil falde i fire kategorier: (1) „'real-kommentarer'” af rent informativ karakter, (2) forståelses-kommentarer, der sigter til at klarlægge tankegangen i teksten, (3) kritiske fortolkninger og (4) „indledende sammenfatninger” eller resuméer af de pågældende afsnit i *Skabelse og tilintetgørelse* (ss. 10-11). Og det er værd at nævne, at Andersen egentlig godt kunne have tilføjet en lille femte kategori: 'erindrings-kommentarer', da læseren flere steder får spændende og opklarende beskrivelser

af Løgstrups undervisning (s. 16), dedikationer i hans bøger (s. 84) og afprøvninger af indholdet i *Skabelse og tilintetgørelse* i forelæsningsregi (s. 49).

Med hensyn til målgruppen sigtes der ikke specifikt mod nogen, andre end dem, der vil læse Løgstrups værk – dog bemærkes det, at: „Løgstrup forudsætter læsere med en god del traditionel dannelse” (s. 10). Herudover uddybes det, at: „Sådanne læsere kan man efter min erfaring ikke uden videre regne med i vore dage”, hvorfor Andersen har set det nødvendigt at medtage „oplysninger, som nogle måske vil finde for elementære.” (Ibid.). Denne ’traditionelle dannelse’ uddybes ikke yderligere, og det er uklart, hvad der menes, og til hvem der sigtes. Vi lader tvivlen komme Andersen til gode og anser de ’elementære oplysninger’ som en yderligere hjælp til dem uden såkaldt ’traditionel dannelse’, der giver sig i kast med *Skabelse og tilintetgørelse* via *Af og til intet*.

Med disse indledende bemærkninger om Andersens tilkendegivelse af ledsagerens formål, tolkningsprincipper, tilrettelæggelse af stoffet, samlet indhold samt den korte introduktion til Løgstrups *Skabelse og tilintetgørelse* er vi nu rede til at se nærmere på selve kommentardelen, der som sagt vil bestå af nogle nedslag i de mest kontroversielle dele metafysisk og religiøst.

2. Etableringen af skabelsestanken: En religiøs filosofi

Som Andersen rigtigt nævner, er sjette del af første afsnit i *Skabelse og tilintetgørelse* [s. 70ff.] en af de vigtigste i bogen, da Løgstrup her gør rede for de grundlæggende antagelser i ’skabelses-tanken’ og dens sammenhæng med ’tilintetgørelsen’ (s. 34).

I en diskussion med Martin Heidegger (1889-1976) i 1959 fremsatte Løgstrup tesen, at: „skabelse er et filosofisk begreb”, hvilket fik en overrasket Heidegger til at indvende, at dette blot betød en tilbagekomst af en katolsk forestilling om „at den naturlige fornuft rummer en foreløbig gudserkendelse” (Jensen 2015, s. 390). Det kontroversielle i Løgstrups hævde er derimod ikke katolsk, men går ud på „At vise, at man kan erkende, at verden er Guds, uden at det bliver til katolicisme,” (Jensen 2007, s. 77). At verden er Guds, hænger åbenlyst sammen med Løgstrups skabelses-tanke og gennem nogle udførlige kommentarer, hvor Andersen både inddrager henvisninger til og leverer korte

redegørelser for intertekstualiteten i Løgstrups tekst, opklarende bemærkninger til Løgstrups brug af filosoffer og understøttende redegørelser for teologiske begreber, får man imidlertid syn for sagn, hvad angår denne skabelses-tanke. På samme vis forholder det sig med Andersens behandling af 'tilintetgørelse'. Gældende for de overlappende og løbende redegørelser for begge begreber er, at Andersen overlader en del af den egentlige forståelse til læseren selv, hvilket viser pædagogisk tæft i forbindelse med anordningen af kommentarstoffet. Om man så overbevises af Løgstrups religionsfilosofiske overvejelser og omslag i en „religiøs filosofi” og „den religiøse totaltydning [der] **forlanger at være selvfølgelig**” samt Løgstrups ihærdige forsøg på at distancere sig fra det kosmologiske gudsbevis og en fra fornuften 'foreløbig gudserkendelse', er så en anden sag (Min tilføjelse, ss. 45, 67). Imidlertid har skabelses-tanken samt kravet om den religiøse totaltydningens selvfølgelighed nogle vidtrækkende konsekvenser, der senere i *Skabelse og tilintetgørelse* (Tredje del, femte afsnit) får Løgstrup til at hævde, at: „Vi kan ikke andet end at leve i en religiøs overbevisning, kun er dens religiøsitet gået under jorden i en irreligiøsitetens tidsalder” [s. 216]. Til denne hævde stiller Løgstrup derpå spørgsmålet: „Men er der da ikke en irreligiøs mulighed?” [s. 217]. Som svar på spørgsmålet, der henvender sig til dem, der ikke mener at se selvfølgeligheden ved totaltydningen og som anskuer sig selv som irreligiøse, skriver Løgstrup: „Jo, det er der nok, og det er at livet er en indbildning” [Ibid.]. Hertil følger Andersen op med en sjældent set kombination af respektfuldhed og kritik i følgende kommentar: „Det er en meget stærk påstand, at mennesker faktisk lever ud fra en religiøs overbevisning, skønt de selv mener at være irreligiøse” (s. 133). I forlængelse af ovenstående er det ligeledes oplysende, at Andersen husker os på det egentlige projekt i *Skabelse og tilintetgørelse*, for: „Religionen er ifølge Løgstrup ikke forsvundet, men **gået under jorden**. Hele bogen kan derfor ses som et forsøg på bevidstgørelsen af religionen i form af tanken om værensmagten” (Ibid.). Og med denne 'værensmagt' ender vi igen ved skabelses-tanken, mens en nærmere undersøgelse af „forholdet mellem skabelse, tilintetgørelse og værensmagt.” (Ibid.) fortsættes i fjerde del: 'Den metafysiske treenighed' i *Skabelse og tilintetgørelse*. Trods Løgstrups 'stærke påstand' og de indvendinger, der kan vækkes i én som læser, har Andersen kundgjort et grundlag, hvorudfra man sagligt kan kritisere det via hans grundige kommentarer til disse filosofiske såvel som teologiske kontroversielle løgstrupske idéer med hensyn til skabelses-tanken – og hvad

denne skabelses-tanke videre har med Løgstrups 'religiøse filosofi' at gøre - skal vi i det kommende se nærmere på via blandt andet de 'singulære universalier' og 'livsytringerne'.

4. Om bevægelsen fra metafysik til religion – den religiøse filosofis undværlighedsprøve

Et sted i *Staten* lader Platon Sokrates sige: „Hvad siger du til at begynde vores undersøgelse med at følge den sædvanlige fremgangsmåde? Vi plejer jo at antage én enkelt form for hver gruppe af de mange ting, som vi giver det samme navn” (Platon 2013: 489 [X. 596a]). Med en formuleringsmæssig lighed indleder Løgstrup tredje del af *Skabelse og tilintetgørelse* med ordene: „Det er et fundamentalt træk i vor måde at tænke på, som, til trods for at det er os det selvfølgerligste af alt selvfølgerligt, ikke desto mindre filosofisk set sætter tingene på hovedet. At forstå, går vi ud fra, er at forstå det partikulære som et tilfælde af det almene, det konkrete som et tilfælde af det abstrakte.” [s. 156].

Hermed er scenen sat, og med tesen om 'det singulære universale' indskriver Løgstrup sig i en diskussion med Platon og i videre forstand: i et klassisk metafysisk problem, der ofte betegnes 'universaliestriden'. Selvom det er nemt at fare vild i de utallige begreber, der er indeholdt i universaliestriden såsom 'alment', 'partikulært/individuel', 'abstrakt', 'konkret', 'det samme', 'forskelligt', minder Andersen os om, at Løgstrup i forlængelse af ovenstående citat taler om *forståelse*, ikke erkendelse (s. 109). Løgstrup har med andre ord et klart ærinde med sin tese om 'det singulære universale', der knytter sig til det overordnede projekt i bogen. Men at skulle navigere mellem Løgstrups til tider uvante brug af filosofiske begreber og mere velkendte filosofiske diskussioner og emner, der også får en uventet drejning, kræver et stor fagligt overskud – et overskud, som Andersen viser gennem sine kritiske og opklarende detaljeorienterede kommentarer, der ikke leder os til svaret eller løsningen på noget bestemt, men derimod inviterer os til at tænke selv *sammen* med Løgstrup. I forbindelse med de 'singulære universalier' diskuterer Løgstrup nominalismen, begrebsrealismen, mens G. W. F. Hegels (1770-1831) position ej heller går ram forbi. Hertil står Løgstrups begreb om 'den analoge orden' centralt, mens ovennævnte 'forståelse' igen bliver aktuel. Som en støtte definerer Andersen i korte vendinger 'den analoge orden' som „en bestemt form for *forståelse*, nemlig den, der opfatter typen, formen eller arten som noget, der går igen

som det samme – **ensartede** – i forskellige individer” (s. 117). Her viser Andersen et didaktisk formidlingsoverskud i sin let tilgængelige gengivelse af Løgstrups mere utilgængelige beskrivelse af selvsamme ’den analoge orden’. Flere steder som i ovenstående citat gøres dette ved at fremhæve Løgstrups eget ordvalg (jævnfør **ensartede**) i selve definitionen, hvilket skaber en troværdig sammenhæng mellem kommentaren og originalteksten. Men ét er et metafysisk problem (jævnfør ’universaliestriden’ og Løgstrups bidrag: ’det singulære universale’), noget andet er ’religion’, for hvordan hænger Løgstrups metafysiske diskussioner sammen med den ’religiøse filosofi’? I Andersens resumé af det femte afsnit i *Skabelse og tilintetgørelse*, der bærer titlen ’Efterprøvning’, får vi at vide, at det for Løgstrup her gælder om „at vise, at *efterprøvningen* af udsagn ikke kun er vigtig i (natur)videnskaben, men også i metafysikken og ved den religiøse tydning.” (s. 149). Og det er i denne forbindelse, at ’metafysik’ bliver koblet sammen med ’religion’ via *undværlighedsprøven*. Videre i Andersens resumé får læseren også klarhed over, hvad denne prøve blandt andet indeholder: „Efterprøvningen af den religiøse tydning er en imødegåelse af den dominerende irreligiøse tilværelsesforståelse” (s. 149). Gennem en rammende formulering fra Andersens side tager ’undværlighedsprøven’ form af en „temmelig sindrig tankegang” (s. 151), hvor Løgstrup gør brug af ’livstyringen’ som eksempel på den subtile forbindelse mellem metafysik og religion, men også som en klargørelse af, hvordan ’den analoge orden’ fungerer. Med en fortolkningsmæssig og analytisk skarphed sammenfatter Andersen ovenstående således: „vi sætter på analog måde livstyringens betingethed i forbindelse med andre erfaringer af fænomener, der lægger op til tanken om en værensmagt” (s. 153). Og med hensyn til den egentlige forståelse for læseren af sammenhængen mellem metafysik og religion, værensmagt, den analoge orden med mere fortjener Andersens yderst opklarende opsummering af Løgstrups tankegang på dette sted at blive citeret *in extenso*: „Løgstrup betragter tilsyneladende selve tanken om en værensmagt som metafysisk, medens personificeringen af magten er religiøs. I forbindelse med den overgang fra metafysik til religion, der også her er tale om, peger Løgstrup på to ting: 1) **vor egen og alt værendes fakticitet**, dvs. eksistensen af alt, hvad der findes; 2) **de fænomener, som vor tilværelse bæres af**, dvs. livstyringerne, betydning, forståelse osv. Det er en bestemt forståelse af disse størrelser – nemlig **som vidnesbyrd om, at vi ikke er den magt ligegyldig** – der fører fra metafysik til religion. I forbindelse med

Gyllensten og Beckmann har Løgstrup gjort opmærksom på, at en personificering af magten kan have både en irreligiøs og ikke-kristen religiøs udformning." (ss. 154-155).

Hvad Løgstrup nærmere forstår ved denne personificering, skal vi ikke opholde os ved, da ovenstående citat på sin vis er eksemplarisk i forhold til den overordnede bearbejdning og anordning af kommentarstoffet. I lakonisk stil gør Andersen endnu engang brug af Løgstrups egne formuleringer for at for- eller bedre: opklare Løgstrups noget snørklede sætninger, alt i mens der krydsrefereres til tidligere analyser i bogen (jævnfør Gyllensten og Beckmann), hvilket skaber vejledende overblik og kontinuitet. Bemærkes skal også de to punkter, der afrundes med et 'dvs.'. Her ses skoleeksemplet på den svære balancegang mellem den minimalistiske og maksimalistiske tolkning og gengivelse af andres tanker. På denne måde adskiller citatet sig en smule fra Andersens andre fortolkningsmæssige kommentarer, da en del af disse indeholder en attitude, der er præget af forsigtigheder såsom „man kan sige...“, „det synes også her...“, „meningen kunne være...“, „tilsyneladende mener Løgstrup...“ (eksempelvis ss. 18, 23, 32, 70, 83, 114, 142, 167 *et passim*). Det er altså forfriskende, at Andersen i ovenstående citat (og flere andre steder) ikke er nær så tilbageholdende i sin stillingtagen til Løgstrups tanker.

Således vejledt af Andersen er der måske gennem 'undværlighedsprøven' slået bro mellem metafysikken og religionen, hvorfor læseren med ro i sindet og støtte kan fortsætte ind i sjette og syvende afsnit af *Skabelse og tilintetgørelse*. Vi derimod vil forlade kommentardelen for kort at se på Andersens korte tekst i ledsageren: 'Løgstrup og metafysikken' (s. 179ff.).

4. Løgstrup og den vesterlandske metafysik

Som titlen angiver, beskrives Løgstrups opfattelse af metafysik samt relation til og diskussion med den vesterlandske metafysik-tradition i Andersens korte tekst (s. 202). Selvom det er svært at sætte en finger på selve kommentardelen, så lider denne korte tekst under at være udformet „meget skitseagtigt“ (p. 11). På godt og vel en snes sider redegør Andersen for så forskellige tænkere som Johannes Duns Scotus (1265-1308) og Jürgen Habermas (1929-). Selve den idéhistoriske gennemgang fremstår kvalificeret og er tro imod de tanker, der gengives. Selvom fokus i fremstillingen er Løgstrups forhold til de

mange forskellige tænkere, kunne Andersen med fordel have begrænset sig til et mere begrænset udsnit af filosoffer for derved at give en ikke nær så „skitseagtigt” (s. 11) behandling af dem. Enkelte steder bliver ambitionen om klarhed i bredden desværre tilgodeset fremfor forståelsen i dybden. Som et eksempel skal Andersens inddragelse af René Descartes’ (1596 – 1650) filosofi kort nævnes (ss. 187-188). På en halv side gennemgås Descartes’ placering og betydning i den vesterlandske metafysik-tradition med afsæt i *Meditationerne* og den gennemtærskede formulering ‘Cogito ergo sum’. Dette for at fremhæve et cartesiansk menneskesyn, der baserer sig på den måske ikke nær så bastante dualisme mellem *res extensa*, og *res cogitans*, som Andersen frem skriver i sin fortolkning (s. 188). Hermed refererer Andersen den alt for velkendte, men også noget unuancerede og rigide fortælling om Descartes, alt i mens Descartes’ egentlige betydning for Løgstrups tænkning står noget uklart hen. Imidlertid kan Andersens idéhistoriske skitse også ses som en styrke, da indholdet i ‘Løgstrup og metafysikken’ modsat betragtet kan forstås som en uddybning af selve kommentardelen, der har til formål dels ikke at fratage læseren fortolkningsarbejdet og dels at nødsage læseren til igen at konsultere kommentardelen. Alt i alt fungerer ‘Løgstrup og metafysikken’ som et fint supplement til kommentar-delen, med både svagheder og styrker (for eksempel Andersens komparative analyse af Løgstrup, Thomas Aquinas (1225-1274) og Johannes Duns Scotus (ss. 185ff.) samt det tematisk opbyggede afsnit: ‘Løgstrup og metafysikkens problemer’ (ss. 197-202).

5. Afsluttende bemærkninger

Som det turde fremgå af de forrige afsnit i denne anmeldelse, så lever *Af og til intet – Ledsager til K.E. Løgstrup: Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV* fuldt ud op til de tre tidligere anførte bedømmelseskriterier, da indholdet i Løgstrups *Skabelses og tilintetgørelse* på raffineret vis er blevet gjort forståelig. Men heldigvis ikke fuldt ud. For selvom Andersen overordnet set holder læseren kyndigt i hånden, har hans ledsager også anden kvalitet.

Som Heidegger et sted fremhæver består lærerens ypperste opgave ikke i „Beschaffung nutzbarer Kenntnisse”, men derimod i „lernen lassen” (Heidegger 2002: 17-18). På sin vis er denne ‘laden-lære’ karakteristisk for Andersens fremgangsmåde i *Af og til intet*, da formidlingen af stoffet ikke fungerer som en krykke, der fratager læseren det egentlige forståelses-

mæssige arbejde, men tværtom støtter én i at bevæge sig dybere ind i Løgstrups tankeverden for at lære denne bedre at kende. Andersens ledsager kan altså ikke blot bruges i forbindelse med *Skabelse og tilintetgørelse*, men også i læsningen af de andre førnævnte værker i Løgstrups metafysik-tetralogi.

På denne måde har Andersen på godt og ondt med *Af og til intet* begået en klog bog og en yderst forståelig og læsevenlig ledsager om et ellers svært forståeligt og læseværdigt værk.

Litteratur

- Andersen, Svend (2015), *Af og til intet – Ledsager til K.E. Løgstrup: Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV*. Serie: Løgstrup Biblioteket, Forlaget Klim
- Andersen, Svend (2008), "Efterskrift", i: Løgstrup, K. E., *Skabelse og tilintetgørelse – religionsfilosofiske betragtninger*, 3. gennemsete udgave Gyldendalske Boghandel, Nordisk forlag A/S, pp. 369-372.
- Andersen, Svend (1989), "Kapitel 9: Fra eksistential-fænomenologisk til »kosmo-fænomenologisk« sprogfilosofi (Løgstrup)", i: Ibid., *Sprog og skabelse – Fænomenologisk sprogforståelse i lyset af analytisk filosofi med henblik på det religiøse sprog*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk forlag A.S., pp. 496-604.
- Heidegger, Martin (2002), *Die Vorlesung im Wintersemester 1951/52 mit Stundenübergängen: Zweite Stunde: Übergang von der ersten zur zweiten Stunde*, i: Ibid., *Was heißt Denken?*, Gesamtausgabe Band 8, Hrsg. Von Paola-Ludivika Coriando, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, pp. 5-113.
- Jensen, Ole (2015), "Efterskrift", i: Løgstrup, K. E., *Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV. Religionsfilosofiske betragtninger*, Serie: Løgstrup biblioteket, Forlaget Klim, pp. 373-433.
- Jensen, Ole (2007), *Historien om K. E. Løgstrup*, Forfatteren og Forlaget Anis.
- Løgstrup, K. E. (2015), *Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV. Religionsfilosofiske betragtninger*, Serie: Løgstrup biblioteket, Forlaget Klim.
- Morsing, Ole (2011), *Løgstrup og Sløk*, Serie: Løgstrup biblioteket, Forlaget Klim.
- Platon (2013), *Staten*, i: Samlede værker i ny oversættelse Bind IV, v. Mejer, Jørgen og Tortsen, Chr. Gorm, pp. 111-522.

Sørensen, Peter Aaboe og Bugge, David (2007), *Livtag med den etiske fordring*,
Serie: Løgstrup biblioteket, Forlaget Klim.